

YURTİMİZ TARİXİNİ O'RGANISHDA AFROSIYOB QADIMIY TEPALIKLARI TO'G'RISIDAGI MA'LUMOTLARDAN FOYDALANISH

Alimbabayev Abrorjon Rafiqovich

Rishton tuman 1-son kasb-hunar maktabi o'qituvchisi

Afrosiyob — Samarqandning qadimgi xarobasi. Bu nom tarixiy manbalarda qadimgi Samarqandga nisbatan faqat XVII-asrdan boshlab uchraydi. Qadimgi Samarqand sug'd manbalarida Smarakanve deb atalgan. Mil. av. IV-asrda Samarqand Aleksandr Maqsuniy qo'shinlari tomonidan istilo etilgach, yunon mualliflari kundaliklarida Maroqanda sifatida eslatiladi. Maroqanda Smarakanvening yunoncha tarjimai. Movarounnahrda somoniylar hokimiyat tepasiga kelgach, qadimgi Smarakanve IX-asrdan boshlab Samarqand deb atala boshlandi.

I. XI-XV-asrlarda turkiy tilda bitilgan adabiyotlarda Samarqand Semizkent sifatida uchraydi. XV asrdan forsiy va turkiy tillardagi manbalarda bir xilda Samarqand nomi ishlatiladigan bo'ldi.

Afrosiyob hozirgi Samarqandning shimoliy chegarasiga tutashgan keng bo'sh tepaliklar bo'lib, uning maydoni 219 ga. Tepalikning shim. Siyob arig'i bilan chegaralangan. Jan. tomondan „eski shahar“ deb atalgan Samarqandga qo'shilib ketgan.

Shaharning dastlabki tarixi haqida yozma manbalarda ma'lumotlar juda kam uchraydi. Ko'hna shaharda o'tkazilgan arxeologik qazishlar esa bunday ma'lumotlarni ko'proq bermoqda.

Arxeologik qazishmalar bir necha metr qalinlikdagi madaniy qatlamlar qanday bo'lganligini ko'rishga, boylar va kambag'allarning uylarini, hunarmandlarning ustaxonalarini, savdogarlarning do'konlarini, ko'cha va maydonlarni, shohona saroylar va ibodatxona, masjid va madrasalarni, mudofaa inshootlarini, shaharning suv bilan ta'minlash tizimi va h.k.ni aniqlashga yordam beradi.

Afrosiyob va uning topilmalariga qiziqish 1868 yilda Chor Rossiyasi tomonidan Samarqand bosib olingandan keyin boshlandi. Afrosiyobda dastlabki qazish ishlari bilan mayor Borzenkov (1874), podpolkovnik V. V. Krestovskiy (1883), sharqshunos olimlar N. I. Veselovskiy (1884-85, 1895), V. V. Bartold (1904) va V. L. Vyatkin (1905; 1912— 13)lar shug'ullanishdi. 1919 yilda M. YE. Masson, V. L. Vyatkin tadqiqot boshlagan joylarda qazish ishlarini davom ettirib, somoniylar saroyi (IX-asr) xarobalarini ochdi. 1925, 1929—30 yillarda V. L. Vyatkin Afrosiyobda qazish ishlarini davom ettiradi va uning turli davrdagi tarixiga oid ko'plab materiallar to'playdi. Ammo 1930 yillarga qadar Afrosiyobda olib borilgan arxeologik qazishmalar qadimgi Samarqand tarixiga doir juda kam materiallar bergan. Urushdan keyin O'zbekiston FANing Tarix va arxeologiya instituti olimlaridan Afrosiyob I. Terenojkin tomonidan Afrosiyobda jiddiy dala tadqiqotlari o'tkazildi. Natijada uning eng pastki qatlamidan miloddan avvalgi VI-V-asrlarga taalluqli buyumlar, uy-joy xarobalari topildi. V. Afrosiyob Shishkin (1958-66) va Ya. F. G'ulomov (1967—70)lar rahbarligida olib borilgan keng ko'lamlı arxeologik qazishlar natijasida qadimgi madaniy qatlam materiallari

Afrosiyobning boshqa joylaridan ham topildi. 1966 yil 13 iyulda Afrosiyobni arxeologik jihatdan kompleks o'rganishni tashkil etish maqsadida Respublika hukumatining maxsus qarori qabul qilindi. Unga ko'ra, Afrosiyob „arxeologik qo'riqxonaga“ deb e'lon qilinib, uni o'rganish ishiga Toshkent va Samarqand davlat universitetlari hamda Madaniyat vazirligining San'atshunoslik instituti ham safarbar etildi. Aniq ilmiy rejalar asosida boshlangan arxeologik tadqiqotlar tufayli nafaqat shaharning ko'p asrlik yoshi, balki uning har xil davrlardagi tarixiy topografiyasi, shahar tarkibi, shahar hayotining rivojlanish bosqichlari, bosqinlar tufayli yuz bergan bo'hronlar davri aniqlandi. Samarqand yushshdlarining shohona saroyi ochildi.

Afrosiyobda topilgan arxeologik materiallar Samarqand miloddan avvalgi VIII-V-asrlarda Sug'diyonaning markaziy shahri sifatida vujudga kelganligini ko'rsatadi. Mil. av. 329 yilda shahar Aleksandr Maqduniy qo'shinlari tomonidan vayron etilgan, uning izlari hozirgacha shahar mudofaa inshootlarida yaxshi saqlangan. Mil. av. III-I-asrlarda, Kushonlar saltanati davrida shahar hayotida yuksalishlar yuz bergan. Mil. av. III-asrda shahar qo'shaloq mudofaa devori bilan o'rab olingan. U davrlarning qalin madaniy qatlami Afrosiyobning shimida, uning arki a'losi joylashgan qismida yaxshi saqlangan. Arxeologik materiallar va yozma manbalarda ta'kidlanishicha, bu zamonda Samarqand orqali Buyuk ipak Yo'li o'tgan, ichki va tashqi savdo, hunarmandchilik rivoj topgan. Ilk o'rta asrlarda Samarqand Sug'diyonaning bosh shaxri sifatida nufuzli mavqega ega bo'lib, shahar ijtimoiy va iqtisodiy hayotida tub o'zgarishlar yuz berdi. Badavlat dehqon xo'jaliklari kuchaydi, xuddi shu kezlarda ularning qasrlari joylashgan Afrosiyobning shim. qismi mudofaa devori bilan o'rab olindi. Bu holat Movarounnaxr va unga qo'shni viloyatlarda ham yuz berdi. Bu davrda Samarqand hukmdorlari „Ixshid“, Buxoro hukmdorlari esa „Buxorxudot“ deb atalgan. 712 yilda arablar fotixi Qutayba ibn Muslim qo'shin tortib kelganda, Samarqandning mudofaa devorlari mustahkam bo'lib, atrofida suv to'la xandaq bor edi. Qutayba Samarqanda Farg'ona, Shosh va turklardan yordamga kelgan lashkarlarni enggach, ko'maksiz qolgan Sug'd hokimi G'urak noiloj u bilan sulh tuzdi, shaharning ichki qismi (shahriston)ni arablarga bo'shatib berishga majbur bo'ldi. Arxeologik topilmalar islomga zid bo'lgan haykal va devoriy rasmlarning ataylab qilich bilan chopilganini isbotlaydi.

IX-asrning ikkinchi choragidan Movarounnahrda hokimiyat somoniylar qo'liga o'tdi. Buxoro ularning markaziga aylandi. Shu davrda Samarqand iqtisodiy va madaniy jihatdan tez rivojlandi. Afrosiyobda somoniylar davrida o'ymakor ganch naqshlar bilan bezatilgan saroylar, badavlat dehqon xonadonlari, masjid va madrasalar, hammom va kanalizasiyalar, tosh ko'chalar topilmoqda. Shaharni suv bilan ta'minlash og'irligidan aholining ehtiyojini qondirish uchun shahar hayotining dastlabki yillaridayoq Darg'om tomonidan kanal qazib, suv keltirilgan. Ana shu kanal izlari hozirgi shahar xiyobonining jan.da, Alisher Navoiy haykali qad ko'tarib turgan maskanda ochib o'rganildi. Bu kanal Registon maydoni orqali Hazrati Xizr masjidi tomon yo'l olgan. Tarixiy manbalarga ko'ra Afrosiyobga jan.dan kiraverishda shahar xandaqi ustiga pishiq g'ishtlardan ravoqli suvay-irg'ich qurilib, uning tepasidan katta ariq o'tkazilgan. Bu ariqni „Juyi arziz“ („Qo'rg'oshin ariq“) deb ataganlar. Ariq shu erda uchga bo'lingan va shahar oralab Siyob arig'i bo'yiga borgan.

X-asrning oxirida Movarounnahrda hokimiyat qoraxoniylar qo‘liga o‘tganida xam Samarqanda savdo, hunarmandchilik, shahar obodonchilik ishlari davom etadi. Shaharning hunarmandchilik qiyofasi kuchayib, zodagon dehqon qasrlari endi shahar tashqarisida, ularning dala hovlilarida markazlashadi. 1220 yilda Chingizxon qo‘shinlari „Juyi arziz“ to‘g‘onini buzib, shaharni suvsiz qoldirdi. Shahar mudofaachilari tengsiz jangda taslim bo‘ldilar. Bosqinchilar shaharning devor va darvozalarini vayron qilib saroy, masjid va madrasalarga, aholi xonadonlariga o‘t qo‘ydilar. Aholining katta qismi jangda qirildi, hunarmandlar Mo‘g‘ulistonga haydab ketildi. Shaharni so‘nggi mudofaachilari Jome masjidiga yashirib, qarshilikni davom ettirdilar. Ularning olovda yongan tanalari jang kiyimida bizgacha yetib kelib, arxeologik qazish vaqtida topildi. „Qo‘rg‘oshin ariq“ qayta tiklanmadi. Afrosiyobda suvsiz qolgan aholi Siyobdan charxpalakda suv chiqarib, kun ko‘rgan, so‘ng aholi bora-bora Ani butunlay tashlab ketgan. Kimsasiz xarobaga aylangan qadimgi Samarqand avvallari „Hisor ko‘hna“, „Qal‘ai Hisor“ atalib, XVII-asrdan boshlab aholi orasida „Qal‘ai Afrosiyob“ yoki „Afrosiyob“ deb atala boshlangan.

Afrosiyobda qazishma ishlari ayniqsa Samarqandda O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi Arxeologiya instituti tashkil topgach, keng ko‘lamda kuchaydi. Ya. G‘. G‘ulomovdan so‘ng Afrosiyobdagi arxeologik qazishmalarga G. V. Shishkina, Sh. Toshxo‘jaevlar rahbarlik qildi. Keyingi yillarda (1989 yildan) Afrosiyobni arxeologik jihatdan tadqiq etish ishiga fransuz arxeologlari — Pol Bernar, Frans Grene va b. jalb etilgan. Fransuz arxeologik missiyasi O‘zbekiston arxeologlari bilan (M. Isomiddinov va b.) hamkorlikda Afrosiyobni o‘rganishda qatnashmoqsa. O‘zbek va fransuz olimlarining hamkorlikda olib borgan tadqiqot natijalari qadimgi Samarqand tarixiga oid qator masalalarga aniqlik kiritdi, ya’ni miloddan avvalgi

VI-V-asrlarga taalluqli shahar mudofaa devorlari ostidan guvalaqdan qurilgan yanada qadimgi devor qoldiqlari ochilib, Samarqandning yoshi miloddan avvalgi VIII-asr o‘rtalariga oid ekanligi isbotlaydi; shaharning arki a‘lo qismidan milodiy VIII-asrga oid murabba (70×70) shaklidagi Samarqand ixshidlarining mahobatli saroyi qoldiqlari ochildi. Afrosiyobda arxeologik tadqiqot ishlari davom etmoqda.

— Samarqandning qadimgi xarobasi. Bu nom tarixiy manbalarda qadimgi Samarqandga nisbatan faqat XVII-asrdan boshlab uchraydi. Qadimgi Samarqand sug‘d manbalarida Smarakanve deb atalgan. Mil. av. IV-asrda Samarqand Aleksandr Maqsuniy qo‘shinlari tomonidan istilo etilgach, yunon mualliflari kundaliklarida Maroqanda sifatida eslatiladi. Maroqanda Smarakanvening yunoncha tarjimai. Movarounnahrda somoniylar hokimiyat tepasiga kelgach, qadimgi Smarakanve IX-asrdan boshlab Samarqand deb atala boshlandi.

XI-XV-asrlarda turkiy tilda bitilgan adabiyotlarda Samarqand Semizkent sifatida uchraydi.

XV- asrdan forsiy va turkiy tillardagi manbalarda bir xilda Samarqand nomi ishlatiladigan bo‘ldi.

Afrosiyob hozirgi Samarqandning shimoliy chegarasiga tutashgan keng bo'sh tepaliklar bo'lib, uning maydoni 219 ga. Tepalikning shim. Siyob arig'i bilan chegaralangan. Jan. tomondan „eski shahar“ deb atalgan Samarqandga qo'shilib ketgan.

Shaharning dastlabki tarixi haqida yozma manbalarda ma'lumotlar juda kam uchraydi. Ko'hna shaharda o'tkazilgan arxeologik qazishlar esa bunday ma'lumotlarni ko'proq bermoqda.

Arxeologik qazishmalar bir necha metr qalinlikdagi madaniy qatlamlar qanday bo'lganligini ko'rishga, boylar va kambag'allarning uylarini, hunarmandlarning ustaxonalarini, savdogarlarning do'konlarini, ko'cha va maydonlarni, shohona saroylar va ibodatxona, masjid va madrasalarni, mudofaa inshootlarini, shaharning suv bilan ta'minlash tizimi va h.k.ni aniqlashga yordam beradi.

Afrosiyob va uning topilmalariga qiziqish 1868 yilda Chor Rossiyasi tomonidan Samarqand bosib olingandan keyin boshlandi. Afrosiyobda dastlabki qazish ishlari bilan mayor Borzenkov (1874), podpolkovnik V. V. Krestovskiy (1883), sharqshunos olimlar N. I. Veselovskiy (1884-85, 1895), V. V. Bartold (1904) va V. L. Vyatkin (1905; 1912—13)lar shug'ullanishdi. 1919 yilda M. YE. Masson, V. L. Vyatkin tadqiqot boshlagan joylarda qazish ishlarini davom ettirib, somoniylar saroyi (9-asr) xarobalarini ochdi. 1925, 1929—30 ylarda V. L. Vyatkin Afrosiyobda qazish ishlarini davom ettiradi va uning turli davrdagi tarixiga oid ko'plab materiallar to'playdi.

Ammo 1930 yillarga qadar Afrosiyobda olib borilgan arxeologik qazishmalar qadimgi Samarqand tarixiga doir juda kam materiallar bergan. Urushdan keyin O'zbekiston FANing Tarix va arxeologiya instituti olimlaridan Afrosiyob I. Terenojkin tomonidan Afrosiyobda jiddiy dala tadqiqotlari o'tkazildi. Natijada uning eng pastki qatlamidan miloddan avvalgi VI-V-asrlarga taalluqli buyumlar, uy-joy xarobalari topildi. V. Afrosiyob Shishkin (1958-66) va Ya. F. G'ulomov (1967—70)lar rahbarligida olib borilgan keng ko'lamlil arxeologik qazishlar natijasida qadimgi madaniy qatlam materiallari Afrosiyobning boshqa joylaridan ham topildi. 1966 yil 13 iyulda Afrosiyobni arxeologik jihatdan kompleks o'rganishni tashkil etish maqsadida Respublika hukumatining maxsus qarori qabul qilindi. Unga ko'ra, Afrosiyob „arxeologik qo'riqxonasi“ deb e'lon qilinib, uni o'rganish ishiga Toshkent va Samarqand davlat universitetlari hamda Madaniyat vazirligining San'atshunoslik instituti ham safarbar etildi. Aniq ilmiy rejalar asosida boshlangan arxeologik tadqiqotlar tufayli nafaqat shaharning ko'p asrlik yoshi, balki uning har xil davrlardagi tarixiy topografiyasi, shahar tarkibi, shahar hayotining rivojlanish bosqichlari, bosqinlar tufayli yuz bergan bo'hronlar davri aniqlandi. Samarqand yushshdilarining shohona saroyi ochildi.

Afrosiyobda topilgan arxeologik materiallar Samarqand miloddan avvalgi VIII-V-asrlarda Sug'diyonaning markaziy shahri sifatida vujudga kelganligini ko'rsatadi. Mil. av. 329 yilda shahar Aleksandr Maqduniy qo'shinlari tomonidan vayron etilgan, uning izlari hozirgacha shahar mudofaa inshootlarida yaxshi saqlangan. Mil. av. III-I-asrlarda, Kushonlar saltanati davrida shahar hayotida yuksalishlar yuz bergan. Mil. av. III-asrda shahar qo'shaloq mudofaa devori bilan o'rab olingan. U davrlarning qalin ma-daniy qatlami Afrosiyobning shim.da, uning arki a'losi joylashgan qismida yaxshi saqlangan. Arxeologik

materiallar va yozma manbalarda ta'kidlanishicha, bu zamonda Samarqand orqali Buyuk ipak Yo'li o'tgan, ichki va tashqi savdo, hunarmandchilik rivoj topgan. Ilk o'rta asrlarda Samarqand Sug'diyonaning bosh shaxri sifatida nufuzli mavqega ega bo'lib, shahar ijtimoiy va iqtisodiy hayotida tub o'zgarishlar yuz berdi. Badavlat dehqon xo'jaliklari kuchaydi, xuddi shu kezlarda ularning qasrlari joylashgan Afrosiyobning shim. qismi mudofaa devori bilan o'rab olindi. Bu holat Movarounnaxr va unga qo'shni viloyatlarda ham yuz berdi.

Bu davrda Samarqand hukmdorlari „Ixshid“, Buxoro hukmdorlari esa „Buxorxudot“ deb atalgan. 712 yilda arablar fotixi Qutayba ibn Muslim qo'shin tortib kelganda, Samarqandning mudofaa devorlari mustahkam bo'lib, atrofida suv to'la xandaq bor edi. Qutayba Samarqanda Farg'ona, Shosh va turklardan yordamga kelgan lashkarlarni enggach, ko'maksiz qolgan Sug'd hokimi G'urak noiloj u bilan sulh tuzdi, shaharning ichki qismi (shahriston)ni arablarga bo'shatib berishga majbur bo'ldi. Arxeologik topilmalar islomga zid bo'lgan haykal va devoriy rasmlarning ataylab qilich bilan chopilganini isbotlaydi.

IX-asrning ikkinchi choragidan Movarounnahrda hokimiyat somoniylar qo'liga o'tdi. Buxoro ularning markaziga aylandi. Shu davrda Samarqand iqtisodiy va madaniy jihatdan tez rivojlandi. Afrosiyobda somoniylar davrida o'ymakor ganch naqshlar bilan bezatilgan saroylar, badavlat dehqon xonadonlari, masjid va madrasalar, hammom va kanalizasiyalar, tosh ko'chalar topilmoqda.

Shaharni suv bilan ta'minlash og'irligidan aholining ehtiyojini qondirish uchun shahar hayotining dastlabki yillaridayoq Darg'om tomonidan kanal qazib, suv keltirilgan. Ana shu kanal izlari hozirgi shahar xiyobonining jan.da, Alisher Navoiy haykali qad ko'tarib turgan maskanda ochib o'rganildi. Bu kanal Registon maydoni orqali Hazrati Xizr masjidi tomon yo'l olgan. Tarixiy manbalarga ko'ra Afrosiyobga jan.dan kiraverishda shahar xandaqi ustiga pishiqlik g'ishtlardan ravoqli suvay-irg'ich qurilib, uning tepasidan katta ariq o'tkazilgan. Bu ariqni „Juyi arziz“ („Qo'rg'oshin ariq“) deb ataganlar. Ariq shu erda uchga bo'lingan va shahar oralab Siyob arig'i bo'yiga borgan.

10-asrning oxirida Movarounnahrda hokimiyat qoraxoniylar qo'liga o'tganida xam Samarqanda savdo, hunarmandchilik, shahar obodonchilik ishlari davom etadi. Shaharning hunarmandchilik qiyofasi kuchayib, zodagon dehqon qasrlari endi shahar tashqarisida, ularning dala hovlilarida markazlashadi. 1220 yilda Chingizxon qo'shinlari „Juyi arziz“ to'g'onini buzib, shaharni suvsiz qoldirdi. Shahar mudofaachilari tengsiz jangda taslim bo'ldilar. Bosqinchilar shaharning devor va darvozalarini vayron qilib saroy, masjid va madrasalarga, aholi xonadonlariga o't qo'yidilar. Aholining katta qismi jangda qirildi, hunarmandlar Mo'g'ulistonga haydab ketildi. Shaharni so'nggi mudofaachilari Jome masjidiga yashirinib, qarshilikni davom ettirdilar. Ularning olovda yongan tanalari jang kiyimida bizgacha yetib kelib, arxeologik qazish vaqtida topildi. „Qo'rg'oshin ariq“ qayta tiklanmadi. Afrosiyobda suvsiz qolgan aholi Siyobdan charxpalakda suv chiqarib, kun ko'rgan, so'ng aholi bora-bora Ani butunlay tashlab ketgan. Kimsasiz xarobaga aylangan qadimgi Samarqand avvallari „Hisor ko'hna“, „Qal'ai Hisor“ atalib, XVII-asrdan boshlab aholi orasida „Qal'ai Afrosiyob“ yoki „Afrosiyob“ deb atala boshlangan.

Afrosiyobda qazishma ishlari ayniqsa Samarqandda O‘zbekiston Fanlar Akademiyasi Arxeologiya instituti tashkil topgach, keng ko‘lamda kuchaydi. Ya. G‘. G‘ulomovdan so‘ng Afrosiyobdagi arxeologik qazishmalarga G. V. Shishkina, Sh. Toshxo‘jaevlar rahbarlik qildi. Keyingi yillarda (1989 yildan) Afrosiyobni arxeologik jihatdan tadqiq etish ishiga fransuz arxeologlari — Pol Bernar, Frans Grene va b. jalb etilgan. Fransuz arxeologik missiyasi O‘zbekiston arxeologlari bilan (M. Isomiddinov va b.) hamkorlikda Afrosiyobni o‘rganishda qatnashmoqsa. O‘zbek va fransuz olimlarining hamkorlikda olib borgan tadqiqot natijalari qadimgi Samarqand tarixiga oid qator masalalarga aniqlik kiritdi, ya’ni miloddan avvalgi VI-V-asrlarga taalluqli shahar mudofaa devorlari ostidan guvalaqdan qurilgan yanada qadimgi devor qoldiqlari ochilib, Samarqandning yoshi miloddan avvalgi VIII-asr o‘rtalariga oid ekanligi isbotlaydi; shaharning arki a’lo qismidan milodiy VIII-asrga oid murabba (70×70) shaklidagi Samarqand ixshidlarining mahobatli saroyi qoldiqlari ochildi. Afrosiyobda arxeologik tadqiqot ishlari davom etmoqda.